

ЧАСТИНА ПЕРША

ВІД ҐРУНТУ

1. ОДИН З БАГАТЬОХ

Чистих і щирих сліз прагне справжнє кохання. Великих змагань жадає могутня душа поневоленого народа... Тужить вона із року в рік і марить довгими віками, коли встануть чисті серцями і знайдуть між собою святого местника за кривди лихоліття...

Движать і дихають трівожно родючі ґрунти чорноземні, чуючи в собі ще непочаті сили вірних дітей своїх, яким треба тільки підвестися на лікті, як голови їх порушать блакить неба...

Коли встав один з багатьох, то здивувався світ цілий з його сили непереможньої, краси й чистоти невимпямованої...

Довго ще будуть згадувати по хуторах та селах славного повстанчого отамана Зеленого, якого сама мужицька доля обрала за провідника поневолених і вклала в його руки меч карний і справедливий, перемога якого приносила тільки радість тим, що були позбавлені світа...

Сумний і ніжний, як колискова пісня матері, укоханий всіми за щирість і справедливість, він добровільно переніс всі негоди життя й пройшов усі дороги терпіння, аби нарешті скласти на ріднім полі свою безталанну голову й залишити після себе одні лише болючі спогади...

В осінній мряці, серед спустошених піль схилився він на якусь межу і так простивсь зі світом. Поховали його поруч інших повстанчих могилок і тепер він спить вічним сном у своїй домовині холодній, над якою тільки один куц калини зеленіє...

Не було кому закрити його очей, не було кому проспівати йому «Вічну Пам'ять!» — тільки одні чорні гайворони прокричали сумно — «на добраніч!..»

А Україна ще змагається за свою волю і в годину великого терпіння кличе його:

— Устань, сину!

2. СВІТ БІЛИЙ...

З'явився на світ білий перед самим сходом сонця. Казала мати, що мав бути щасливий, бо в «сорочці родився»... Тільки сталося так, що та сорочка пропала, бо баба, яка доглядала породільниці, поклала її на припічок сушитися, а вона якось попала в піч і згоріла там...

Потім його охрестили й назвали Данилом. Купали в конюшині, щоб «здоровий був»...

Згодом, як на світ з'явився малий брат Олекса, про Данильця перестали турбуватися і він став сам собі рости. З перших же днів свідомості своєї став черпати мудрість мужицького життя і вчився працювати, як працювали його мати Оксана й батько Степан, як працювало все село...

Чудний якийсь був він: завжди сумний, замислений, поважний, наче старий. Не любив він тих забав, якими бавилися його ровесники. Було забереться десь у коноплі, насипле там невеличку могилку, поставить на ній маленького хрестика з лободи і молиться до нього...

Раз мати взяла його за руку і сказала;

— Що ти робиш, дитино?..

Він злякано відповів:

— Голготу, мамо!..

Мати розповіла це батькови, а той розсердився і накричав на малого:

— Як ти, шибенику, хоч ще раз будеш так бавитися, то я тобі вуха пообриваю!..

Нічого не сказав на це батькові малий Данильцьо, бо знав добре, яка важка рука в батька. Вже не раз закоштував він її підчас голодних днів та п'яних сварок у хаті. Батько Данильця хоч був і трудящий, але часами цілими неділями пив і тоді в їх маленькій хаті робилося холодно й голодно. Як би так не старанок матері, то, напевне, давно все пішлоб прахом. Дивився Данильцьо своїми малими оченятами на світ білий і не міг збагнути, через що в мами такі великі синяки під очима і чого вона так гірко плаче, коли колише його меншого братика. Знав одно, що коли він просив їсти, то мати плакала й нарікала гірко:

— І доки так буде, Боже?!..

Тоді він уже й не казав нічого, а залазив куди небудь у темний куточок і починав там щось своє думати... І те, що він думав, заколисувало його і він так солодко засипляв там, що потім мати не могла добудитися...

Одного разу прийшла до його матері та сама баба, що колись спалила щасливу сорочку, і сказала:

— Чогось ваш Данильцьо людських дітей цурається... Завжди собі сам, як бурян дикий...

Мати в той час поралася коло печі і, не підводячи своєї голови, сказала:

— Йому й так добре! Чого це ви так турбуєтесь?..

— Бачите, — заговорила баба, — як що ви його й далі триматимете так у хаті, то він довго не проживе на білому світі...

— Не ваше діло! — відрубала гостро Данильцьова мати. — Кожний хай своє знає і до чужого не втручається.

Бідна! Вона ніяк не могла простити їй того, що та спалила в печі сорочку старшенького сина. Відчувала й баба провину, але нічого вже було робити, хіба що помагала Оксані важко зітхати та нарікати. Стала вона зітхати і на цей раз, але слова малого Данильця, які він сказав тоді, заставили її забути за свої зітхання і вона тільки руками сплеснула:

— Перший раз чую, щоб мала дитина таке говорила...

А малий Данильцьо говорив про те, як він «вилосте» і стане «левиким», то піде на «лоботу», заробить там багато грошей і купить за них стільки хліба, що його за цілий рік не зможе ніхто зісти...

— А ви, бабо не дивуйтеся! — сердито сказала Оксана. — Краще вже й не говорилиб нічого, коли самі знищили дитяче щастя!..

— Яке щастя? — пробувала було сперечатися баба, але Оксана так сердито кинула в коцюбник коцюбою, що та зараз же поспішила вийти з хати.

— Не дай Боже, щоб бідний мав розум, бо тоді сам Бог стане ворогом!.. — говорила сама до себе Оксана, витираючи крадьком сльози, щоб «часом Данильцьо не побачив»...

А малий Данильцьо все бачив і розумів. Його молоденький мізок, розпіраючи ще слабкі кости черепа,

напружено думав про те, чому так мало хліба в світі, а так багато праці? Звідки беруться сльози, коли не хочеться плакати і що таке за люде, оті вороги?..

Про те, як малий Данильцьо говорив з бабою, мати якось розповіла батькові, а той вирішив, що його пора вже вчити читати й писати, «щоб не марнувавсь даремне»...

Батько малого Данильця був чоловік письменний і колись мріяв бути справжнім дяком. Ото він і став учити свого сина: — аз, буки, віди, глагол і різка після кожної букви...

— Нехай бють, — думав про себе малий Данильцьо, — але кричати проте не буду!..

— Залізо якесь, а не хлопчисько! — сердито казав батько, кидаючи в куток різку.

— Як буду ливикий, — думав Данильцьо свої думки далі, — то я тоді все пригадаю...

Однаково, до того зоставалося довго ждати і малий Данильцьо за якогось пів року вже читав часословця і псалтиря. Дорого, дуже дорого далася Данильцьові ця наука, але вже до року знав на память не тільки «Помилуй мя Боже», але й «Вскую шаташася людїє»... Останній псалом дуже подобався батькові і коли він приходив до дому паний, то зараз-же заставляв його проказувати собі і, тоді, як Данильцьо проказував цей жалібний псалом, батько журно хитав головою і плакав, а мати дивилася й думала про себе:

— Ой, не проживе ця дитина на світі, не проживе!.. Отак і помре від кору, або шкарлятини...

Однаково, як прийшли в село пошести всякі, то Данильцьо щасливо переніс не тільки що кір та шкарлятину, але й самий дифтерит. Було це тоді, як умірав батько. Через це саме Данильцьо мало що й памятав його смерть. Знав тільки, як приходили в хату якісь люде, як відчиняли настіж двері, коли виносили труну і як від того було зимно на горячій печі, де лежав Данильцьо і його менший брат Олекса. Пригадував ще, як потім плакала над ними мама і як приказувала:

— Діточки мої любі, діточки мої милі, щож я тепер робитиму з вами?..

Весною мама показала на цвинтарі батькову могилу з великим дубовим хрестом, але вже не плакала й не зітхала. Вона вже встигла призвичаїтися бути самою і почувала себе навіть краще, бо не було кому сваритися й розгаятися з кулаками...

Покійний, крім довгів та злиднів, залишив після себе невеличку скриньочку з різними казочками та життєвими святих, яка перейшла до розпорядимости Данильця. Звідси він довідався про «Соловія Розбійника», який свистав «на дванайцять миль», про могутнього Сампсона, якому хитра Даліла обрізала волосся і взяв багато дечого іншого, від чого солодко замірало й радісно тремтіло його маленьке серце. За цю скриньочку з казками він охоче простив батькові всю його суворість та жорстокість і з вдячністю згадував той час, коли той учив його трудного «аз, буки, віди»...

З виду свого Данильцю нагадував батька, але вдачу мав своєї матері. Русява головка з розумними сірими очима часто хилилася на груди і так марила бути могутнім Сампсоном, який не чуючи ніякої болі від ворожих ударів, сміливо йде широким полем на зустріч ворогам, що тьмою тьмущою насунули на Трипілля...

Згодом, як йому було вже десять літ і він став пасти сільську череду, ці мрії змінилися. Сидячи в степу на могилі, він дивився на широкий, битий шлях, що тягнувся аж до самого Києва і думав про те, як колись покине своє село і піде разом з якимись прочанами до святого Печерського Монастиря і зробиться там великим преподобником, до якого звідусіль будуть йти за порадами бідні люде і як він ні в чому не буде відмовляти їм...

В довгі зимові вечори він сидів і в стосотий раз перечитував про Сампсона, або слухав, як розказувала мати.

А мати багато де чого знала ще від свого діда, батько якого наклав головою у Кодні за те, що ходив колись в Мотронецький монастир присягати Залізнякаві. Іноді вона й співала і то так чуло, що Данильцю ховав лице в долоні і крадькома плакав, почувавши в своїй душі невідоме майбутнє, яке вже таїлося по темних кутках їх убогої хатини й заздрісно чигало на нього... Особливо зворушувала його оця пісня:

*«Ой, гай мати! Ой, гай мати!
Ой, гай зелененький,
Помандрував із Трипілля
Хлопець молоденький!..*

*Помандрував, шапочку зняв,
Низенько вклонився:
— Прощай, прощай вся громадо,
Як що з ким сварився!..*

*Чи сварився, не сварився,
Так, може, змагався,
Гей, простіте, Трипільчане,
Щоб гай не цурався!»...*

Скінчить мати і гляне на Данильця, а він сидить як камінний, тільки очі дивляться чудно так, наче він нічого вже й не бачить перед собою... Міцно стискає в руках пошарпану книжочку з Сампсоном і не знає — де він, і що з ним...

— Що з тобою, Данильцю, може голова болить? — спитається мати, а він тільки гляне на неї:

— Ні, мамо!..

— Можеб ти води приніс, а то вранці й не дотовпитися за людьми коло тієї криниці?..

Данильцю вставав, накладав батькову шапку, брав відро і йшов по воду. Мати сумно дивилася йому в слід і думала:

— Ой, непевна дитина, непевна!..

Серце матері передчувало весь жах майбутнього і боліло в німій тривозі, якої не могла зрозуміти своїм пригнобленим недолею мізком і, щоб хоч на хвилину не думати про це, переводила очі на свого меншого сина і довго дивилася на його біляву головку, як вона радісно, клопоталася коло своєї нової забавки, — саночок, які йому змайстрував Данильцю.

— Підмети хату, Олексю! Не всеж Данильцюві робити, — казала вона до дитини і та бігом кидалася до коцюбника, де стояв віник. Але в хату входив Данильцю і забірав від Олекси віника.

— На що ви його заставляєте замітати, як він ще такий маленький? — казав він до матері і замітав сам.